Глинени антропоморфни фигурки от неолитното селище до гр. Върбица, област Шумен

Светлана Венелинова [а], Валери Григоров [б]

[а] *Регионален исторически музей – Шумен; гр. Шумен, бул. „Славянски" 7; lihnida_sv@abv.bg*

[б] *Секция за средновековна археология, Национален археологически институт с музей, Българска академия на науките, гр.София, ул. Съборна 2; valerig@abv.bg*

Anthropomorphic clay figurines from the Neolithic settlement near the town of Varbitsa, Shumen district

Svetlana Venelinova [a], Valeri Grigorov [b*]

[a] *Regional History Museum–Shumen, 17 bld. Slavianski, 9700 Shumen, Bulgaria; lihnida_sv@abv.bg*

[b] *Department of Medieval Archaeology, National Institute of Archaeology with Museum, Bulgarian Academy of Sciences, 2 Saborna Str., 1000 Sofia, Bulgaria; valerig@abv.bg*

** corresponding author*

ABSTRACT

The paper discusses ten anthropomorphic figurines that were found during the archaeological investigation of a multilayer site near the town of Varbitsa in 2015 (fig.1). They were found in stratigraphic layers associated with phases Karanovo II-III (cat. nos. 1–7) and Karanovo II (cat. nos. 9–10) and predominantly represent strongly stylized female bodies. This style is characteristic for the entire Early Neolithic Balkan-Anatolian cultural block. An attempt to render some individualization is visible at one of the figurines whose body is made in a dynamic 'dancing' pose and the face expresses a strong emotion (figs. 3.4, 4.4). The typological characteristics of these Neolithic figurines link them to the Ovcharovo culture in Northeast Bulgaria and its variant Samovodene in Central North Bulgaria.

KEYWORDS

anthropomorphic figurines, Neolithic, prehistoric art, Ovcharovo culture

Въведение

В настоящата статия са представени десет антропоморфни фигурки, открити през 2015 г. при археологическо проучване на многослойното селище до гр. Върбица. Темата за антропоморфните фигурки е сред важните проблеми в българската праисторическа наука. Малката пластика дава информация за културния модел, естетическите вкусове и мироглед на древните хора. В научната литература за антропоморфните фигурки се използват различни термини. Те могат да бъдат обобщени в две категории, като термини с чисто изкуствоведски характер и като понятия, формулирани на основата на различни интерпретации за функционалното използване на предметите (Тодорова, Вайсов 1993, 188-189). Теренната информация и характеристиката на находките, които представяме, не съдържат достатъчно насочваща инфор-

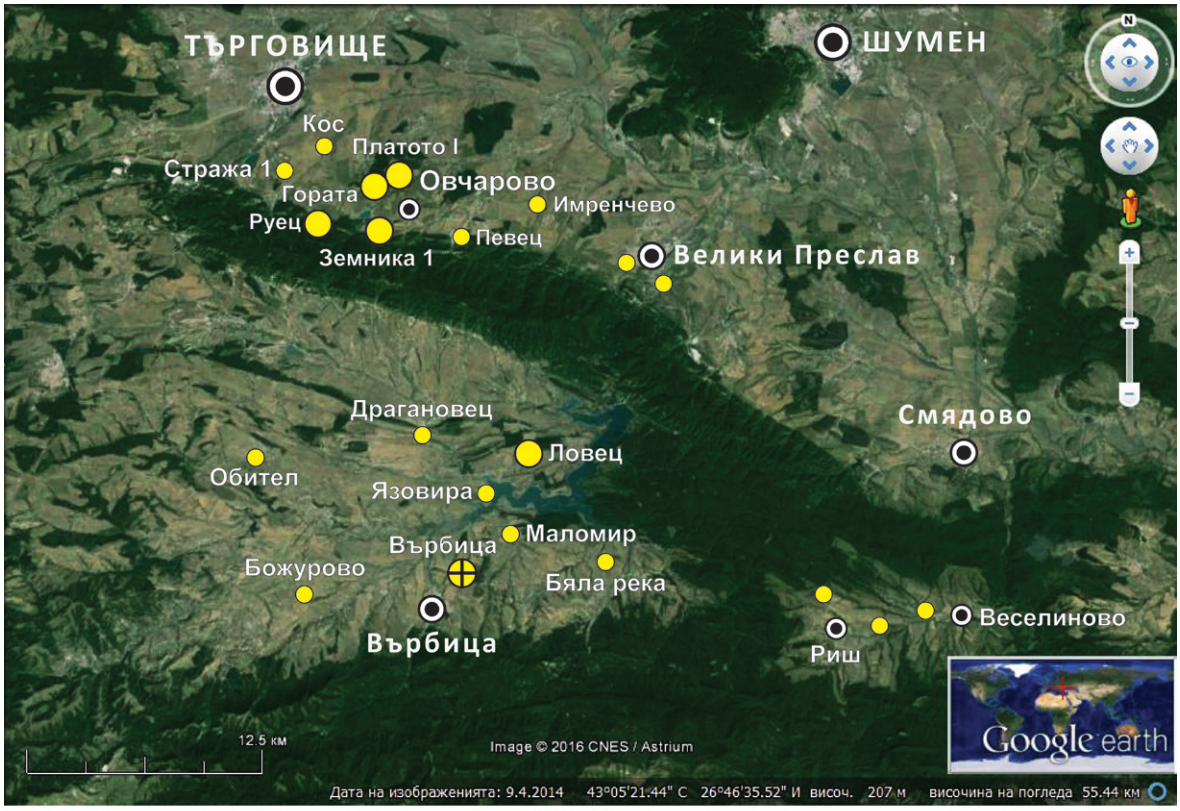

Обр. 1. Неолитни селища в региона (автор В. Григоров)
Fig. 1. Neolithic settlements in Northeast Bulgaria (by V. Grigorov)

мация за тяхната функция и предназначение. Затова в настоящото изследване ще се придържаме към неутрални термини като „пластика", „изображение" и „фигурки".

Селището до гр. Върбица е регистрирано през 2008 г. по време на теренни издирвания на експедиция „Камчия" (Венелинова, Константинов 2009, 767; Венелинова, 2014, 35, кат. №13). Археологическият обект се намира на около 2,5 км североизточно от гр. Върбица, на западния бряг на Върбишка река (обр. 1). Селището е с приблизителни размери 110х120 м. През 2014 г. беше направено геофизично проучване върху 1/4 от неговата площ (Цанков, Григоров, Венелинова 2015, 855-857). С цел да се изясни стратиграфията и културната хронология на обекта през 2015 г. бяха направени два изкопа – в централната част на селището и в периферията.

Стратиграфията на селището е следната. В най-горните пластове се откриват материали и структури от римския период (IV–V в.). Те са „смесени" с единични фрагменти керамика от халколита и неолита. Следва тънък халколитен пласт, който е смесен с римска и неолитна керамика. Най-дебел е неолитният културен пласт. В централната част на селището (изкоп 1) той започва от ниво около 227,30 м и е с дебелина над 4,50 м, без да е достигната стерилната основа. В периферията (изкоп 2) културният пласт варира между 1,50 и 2,50 м. Неолитният керамичен комплекс, който съставлява около 96% от археологическите находки, има характеристиките на култура Овчарово (обр. 2). Културно-исторически керамиката може да се синхрони-

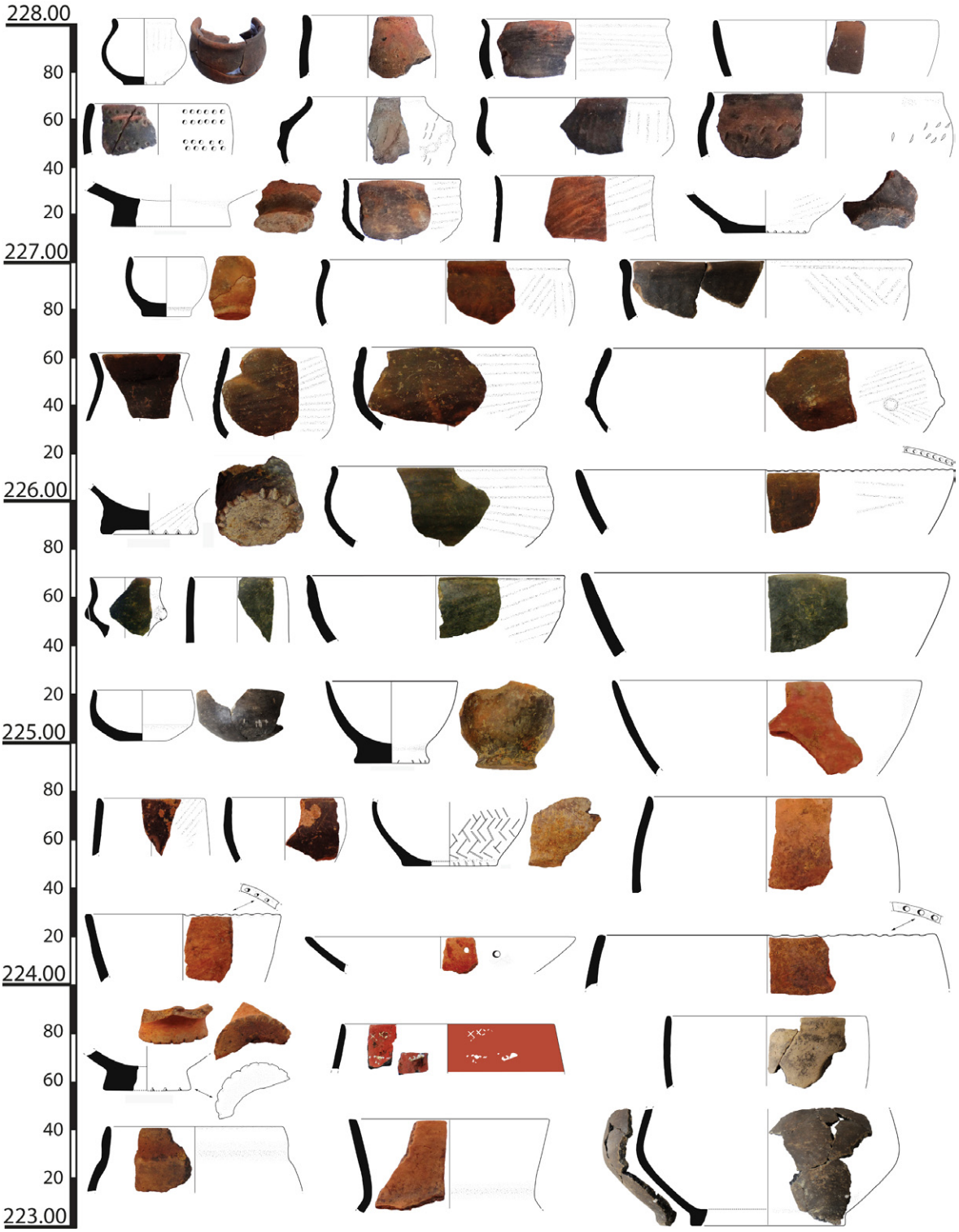

Обр. 2. Стратиграфия на неолитната керамика от многослойното селище до гр. Върбица (автор В. Григоров)

Fig. 2. Stratigraphic sequence of the Neolithic pottery from the multilayer settlement near the town of Varbitsa (by V. Grigorov)

зира с Караново II и Караново II-III в Тракия. В най-долните пластове на селището се открива по-ранна керамика, включително и фрагменти с червена ангоба и бяла рисунка, която си кореспондира с керамиката от културите Копривец и Караново I.

Фигурките принадлежат към различни стратиграфски нива. Най-пълна е информацията от изкоп 1, в който са открити девет от фигурките (обр. 5). Повечето от находките попадат в контекста на Караново II-III (кат. №1-5). Четири от фигурките (кат. №7-10) са открити в пластове, които хронологично съответстват на Караново II. Всички находки от изкоп 1 произхождат от „боклучни" пластове. Изкоп 2 допълва стратиграфската информация с единствената находка (кат. №6), която е намерена в ранно стратиграфско ниво, в пласта, отложен непосредствено над стерилната основа.

Всички представени фигурки са направени от глина. Две от находките са достигнали до нас в изцяло запазен вид и представляват изправени/стоящи фигурки. Останалите фигурки са с различна степен на фрагментираност и не позволяват да бъдат типологизирани с категоричност в зависимост от позицията на тялото. Антропоморфните фигурки представят предимно женски персонажи, чиято женственост е подчертана посредством пластично моделирани гърди, корем в състояние на бременност или силно заоблени и хиперболизирани седалищни части. В два от случаите върху достигналите до нас фрагментирани фигурки не са представени полови белези.

Описание на антропоморфните фигурки от неолитното селище до гр. Върбица

Първата фигурка (обр. 3.1, 4.1, кат. №1) е намерена в орницата. По всяка вероятност тя е била извадена в повърхностните нива от вкопани късноантични структури. В изкоп 1 са установени няколко такива структури, които достигат на дълбочина до 1,40 м. Това е причината за смесването в най-горните културни пластове на керамика от късноантичния, халколитния и неолитния период. Теренната ситуация не ни позволява с категоричност да определим автентична стратиграфска позиция на находката. Тя може да принадлежи или към халколитния пласт или към най-късните фази на раннонеолитното селище.

От фигурката е запазен фрагмент от торса. Тялото е плоско, пластично са моделирани малки гърди. Ръцете са предадени като едва загатнати пъпки, разположени на нивото на гърдите, моделиране характерно за много неолитни образци. Над гърдите, върху хълбоците, в горната и в долната част на гърба е нанесен мотив от четири плитки набождания, групирани ромбовидно. Те оформят шест групи като ромбовидният мотив е разположена симетрично и в огледална проекция съответно върху предната, страничната и задната част на фигурката.

Фигурки с торс, оформен по подобен начин, са сравнително широко разпространени у нас основно през неолита, но макар и косвено, сходство се открива също с фигурки от халколита. Подобна находка е известна от среднонеолитния пласт на Самоводене (Vajsov 1998, 119, fig. 1:4; Станев 2002, 160, обр. 215). Множество паралели се откриват и в къснонеолитните пластове в Самоводене (Станев 2002, рис. 183, 8 a,b,c), Подгорица (Vajsov 1998, 130, fig. 9:1, 7), Усое I (Тодорова 1978, табл. II, 3), Провадия-Солницата (Николов 2008, 310, табл. 1:8-9), Караново (Бергер 2004, 185, обр. 12), Пловдив-Ясатепе (Детев 1976, 117, обр. 50, 51; Biehl 2003, 267, Taf. 75:847), Стара Загора-Азмак (Biehl 2003, 267, Taf. 75:842), Любимец (Николов 2002, 30, обр. 3:6; 4:1), Харманли (Бъчваров 2005, 122, обр. 1:5), Бургас-Сладкия канал (Klasnakov 2010, fig. 5:4), Курило-Кременица (Вайсов 1984, 55-56, табл. 20:5, 7, 8; 21:1-7; Biehl 2003, 242, Taf. 50),

Обр. 3. Антропоморфни фигурки от неолитно селище до гр. Върбица (автор В. Григоров)
Fig. 3. Anthropomorphic figurines from the Neolithic settlement near the town of Varbitsa (by V. Grigorov)

Банята-Капитан Димитриево (Николов, Мацанова, Стефанова, Божилов, Бъчваров, Гацов, Маринова, Нинов 1999, 74, табл. 5:2), Герман (Петков 1960, 45, обр. 4_1; Biehl 2003, 229, Taf. 37:469), Слатино (Чохаджиев 2007, 297, табл. 2:6). Сред примерите от късния халколит са фигурки от Коджадермен-Шумен (Попов 1919, 136, обр. 140а; Миков 1934, 191, обр. 125:12; Biehl 2003, 281, Taf. 89:1004), Голямо Делчево (Тодорова, Иванов, Василев, Хопф, Квита, Кол 1975, 93, табл. 79:11; 96:14; Biehl 2003, 287, Taf. 95:1072; 291, Taf. 99:1126), Банята-Капитан Димитриево (Biehl 2003, 266, Taf. 74:814; 267, Taf. 75:845).

Находката от Върбица също така намира паралел с няколко неолитни образци от Южна Румъния – от Копечелу, култура Криш (Tulugea 2008, 13, 18, foto 13) и Магура, култура Дудещи (Andreescu 2007, Pl. 2:9), както и в селищната могила Ашаъ пънар,

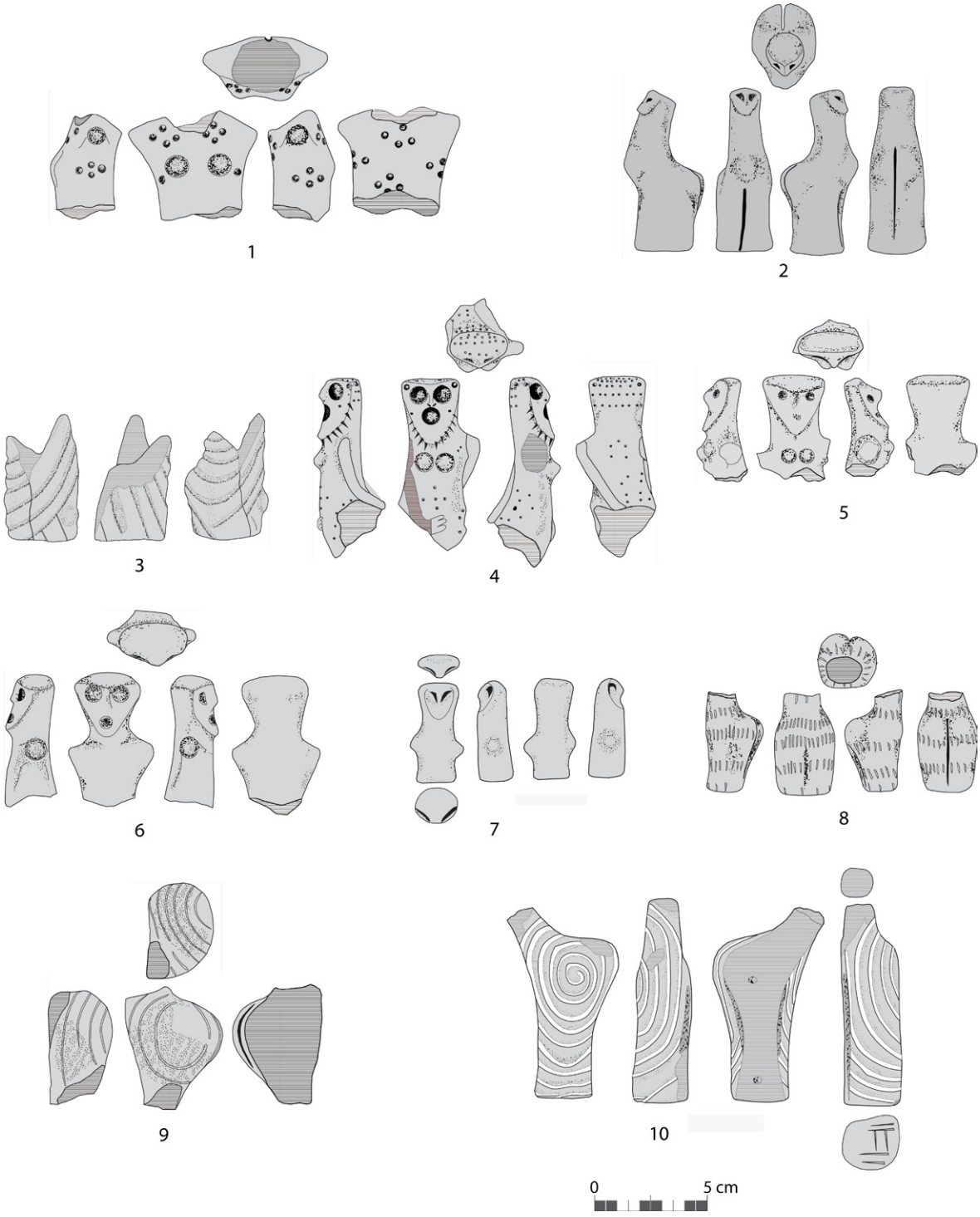

Обр. 4. Антропоморфни фигурки от неолитно селище до гр. Върбица (рисунки С. Венелинова)

Fig. 4. Anthropomorphic figurines from the Neolithic settlement near the town of Varbitsa (drawings S. Venelinova)

до гр. Кърклареli, в Източна Тракия (Хансен 2004, 190, обр. 4). Фигурката има известно сходство с пластика от къснохалколитните обекти Гумелница (Biehl 2003, 298, Taf. 106:1174) и Късчиореле до гр. Олтеница, в Южна Румъния (Ştefan 1925, 138, fig. 39:2).

Напълно идентична украса от четири плитки набождания, групирани ромбо-

видно, са нанесени на гърба и корема на една фигурка от Овчарово-гората (Krauß 2014, 167, Abb. 101:1). Същият мотив присъства върху среднонеолитна глинена антропоморфна фигурка от Сапарева баня (Georgiev, Nikolov, Nikolova, Čohadžiev 1986, 138, Abb. 23; Тодорова, Вайсов 1993, 208 рис. 191:2), както и върху долната половина на фигурка от късноеолитното селище при Харманли (Бъчваров 2005, 122, обр. 1:1).

Втората фигурка е намерена в механичен пласт VIII (кота 226,82 м). Фигурката представлява изцяло запазена пластика на бременна жена в стоящо положение (обр. 3.2, 4.2, кат. №2). Главата, шията и тялото са представени заедно и са оформени цилиндрично. Темето на фигурката е плоско, лицето е триъгълно и създава впечатление, че е обърнато нагоре. Чертите на лицето са представени схематично. При моделирането на релефния нос са оформени две слаби вдлъбвания на мястото на очите. Устата не е обозначена. Не са представени също ръце, както и гърди. Женствеността на персонажа личи по леко издутото напред коремче, което оприличава бременност в 5-6 месец. Седалищните части са силно издадени назад, като тяхната обемност е подсилена от дъговидно извитото напред тяло. Краката са представени масивно като общо тяло с овално сечение, разграничени от предната и задната страна посредством надлъжен жлеб. Въпреки цилиндричността и схематизма, с които е представена антропоморфната фигурка, авторът е съумял да моделира изображение с хармонични пропорции.

Фигурки, изпълнени в подобен художествен стил, са познати и от други неолитни обекти: Овчарово-гората (Тодорова, Вайсов 1993, 97, 203, рис. 84; Krauß 2014, Abb. 97-99), Овчарово-платото I (Тодорова, Иванов, Василев, Хопф, Квита, Кол 1983, 12, табл. 4Б), Зелена Морава (Тодорова, Вайсов 1993, 129, рис. 116:1) и Самоводене (Тодорова, Вайсов 1993, 203, рис. 183:4, 5, 9; Станев 2002, 160, 161, 362, 364, обр. 214, 216; Vajsov 1998, 119, fig. 1:6-7). Подобни фигурки са известни също в Карановo, от фази Карановo II-III и III-IV (Бергер 2004, 174-175, 186-187, обр. 18, 22) и от късноеолитните обекти Хотница-Орловка (Vajsov 1998, 128, fig. 7:7), Харманли (Бъчваров 2005, 122, обр. 1:1) и Фъркашу де Жос, в Южна Румъния (Nica 1976, fig. 17:11).

В пласт X на изкоп 1, който има характеристиките на „боклучен" са намерени три антропоморфни фигурки. Едната от тях представлява фрагмент от долна половина на стояща фигура (обр. 3.3, 4.3, кат. №3). До нас е достигнала долната част на тяло с цилиндрична форма, без разграничителна линия между краката. Повърхността е украсена с вдлъбнати, дъговидни линии, разположени успоредно една на друга. Фигурки, изобразени по подобен начин, са открити в Овчарово-гората (Krauß 2014, Abb. 97:11; 98:12) и в Самоводене (Vajsov 1998, 122, fig. 3:1; Станев 2002, 363, обр. 216).

От същия пласт произхожда горна половина от изправена женска фигурка (обр. 3.4, 4.4, кат. №4). Главата и тялото са свързани, без да е обособена шията. Лицето е с триъгълна форма и е представено като слабо изразен релеф. Темето е равно и от него започва пластично оформен нос, на който с малки дупчици са представени ноздрите. Очите и устата са изобразени по идентичен начин – широко отворени с кръгли вдлъбнатини. Под очите са нанесени по една трапчинка, която наподобява стичащи се „сълзи". В горния край на лицето, на мястото на ушите, е пробит по един малък отвор. Долната част на овала на лицето е обрамчен с къси напречни врязвания – по подобен начин е представена брадата на някои мъжки фигурки (Николов 2002, 31, обр. 4:2-3; Николов 2006, 57). Посредством малки пъпковидни образувания, в горната част на тялото са оформени гърдите. Авторът е моделирал и ръцете, от тях е запазена лявата, а от дясната ръка е останал само отпечатък. Лявата ръка е обърната назад към

Обр. 5. Стратиграфия на антропоморфните фигурки от изкоп 1 (автор В. Григоров)
Fig. 5. Stratigraphic sequence of the anthropomorphic figurines from sondage 1 (by V. Grigorov)

гърба и лежи върху седалището. Дясната ръка е била положена ниско под корема, като от нея частично са запазени дланта и три пръста. Посредством набождане върху фигурката са нанесени няколко мотива. Темето и задната част на главата са покрити със седем редици от набождания. На долната задна част на фигурката също се установяват четири редици от набождания. Върху корема е разположено ромбовидно изображение от пет набождания. Върху гърба, между плещите, се намира друга кон-

фигурация от пет набождания.

Динамичната поза на тялото, както и изразителното лице напомнят изпълнението на обреден танц и създават асоциация за състояние на екзалтация. От една страна, древният автор е подчертал женствеността на персонажа, като пластично е изобразил гърди, а от друга – е представил лицето с брада. Начинът, по-който е моделирано лицето – с широко отворени очи и уста, както и брадата, напомнят на „ритуална маска". Един от емоционално въздействащите елементи са „сълзите". В праисторическата литература плачът се свързва с ритуали, имащи за цел да предизвикват дъжд (Николов 1999, 4; 2011, 144).

На този етап фигурката от Върбица не намира точен аналог. Най-близък паралел представлява една находка от Караново, от фаза Караново II (Тодорова, Вайсов 1993, 198, рис. 178). Сходството е преди всичко в „танцувалното" движение на ръцете, лявата ръка е поставена на корема, а дясната ръка е извита назад към кръста. По отношение на реалистично оформените ноздри на носа, близък аналог откриваме в една къснонеолитна фигурка от Усое (Тодорова 1978, 3, табл. II, 1; Biehl 2003, 280, Taf. 88:985) и при антропоморфна фигурка от Кюстендилско (Чохаджиев 2007, 297, табл. 2:1). Подобно моделиране на носа и ноздрите има също така и едно изображение от Търтърия, Румъния, което проучвателят определя като „маска на митичен персонаж" (Merlini 2011, 65-66, fig. 5).

В непосредствена близост – на 40 см, от разгледаната фигурка, е открит фрагмент от още една подобна фигурка (обр. 3.5, 4.5, 6, кат. №5). От нея е запазена само главата и малък фрагмент от гърдите. Фигурката е представена с присъщата схематичност – плоско теме, триъгълно лице с релефно моделиран нос, плитки кръгли вдлъбнатини за очи и остра брадичка. Устата не е изобразена, липсва и украса. Прави впечатление, че главата е ясно обособена от торса посредством дълъг цилиндричен врат. Пъпковидно оформените гърди са белег, че фигурката е женска. Ръцете наподобяват слабо заоблени израстъци, разположени на нивото на гърдите. Подобни фигурки са известни от Овчарово-Гората (Krauß 2014, 165, Abb. 96; Abb. 99:1, 3, 5; 166, Abb. 100:3, 5-7), Самоводене (Vajsov 1998, 122, fig. 3:5; Станев 2002, 465, обр. 215), Усое (Тодорова, Вайсов 1993, 205, рис. 186) и Тополница (Тодорова, Вайсов 1993, 197, рис. 176:6).

В същия художествен стил е моделирана още една фигурка. Тя е открита в найдолния пласт на изкоп 2 (обр. 3.6, 4.6, кат. №6). Фигурката е фрагментирана. До нас е достигнала запазена нейната горна половина. Интересното при нея е, че по тялото не са отбелязани полови белези. За разлика от предходната фигурка, овалът на лицето не е така остър. Ръцете са представени като заоблени израстъци и създават впечатление за по-широки рамене. Главата е представена схематично. Темето е плоско и също като лицето е слабо заоблено. Носът е представен пластично, а очите и устата са оформени като плитки вдлъбвания. Фигурката намира близък паралел с образци на антропоморфната пластика от Овчарово-гората (Тодорова, Вайсов 1993, 209, рис. 194, 2; Krauß 2014, 165, Abb. 99:2; 166, Abb. 100:4; 167, Abb. 101:4), Усое (Тодорова, Вайсов 1993, 205, рис. 186) и Карасура (Тодорова, Вайсов 1993, 201, рис. 182:5).

Към същия иконографски тип принадлежи една изцяло запазена стояща антропоморфна фигурка (обр. 3.7, 4:7, кат. №7). Тя е силно стилизирана. Главата, вратът и тялото са представени компактно с масивна цилиндрична форма, като долната част на тялото е скъсена. Лицето е триъгълно, с релефно оформен нос и едва загатнати очи. Ръцете наподобяват къси, пъпковидно заоблени израстъци. Върху фигурката не са изобразени полови белези. Причината може да се дължи на твърде схематичното

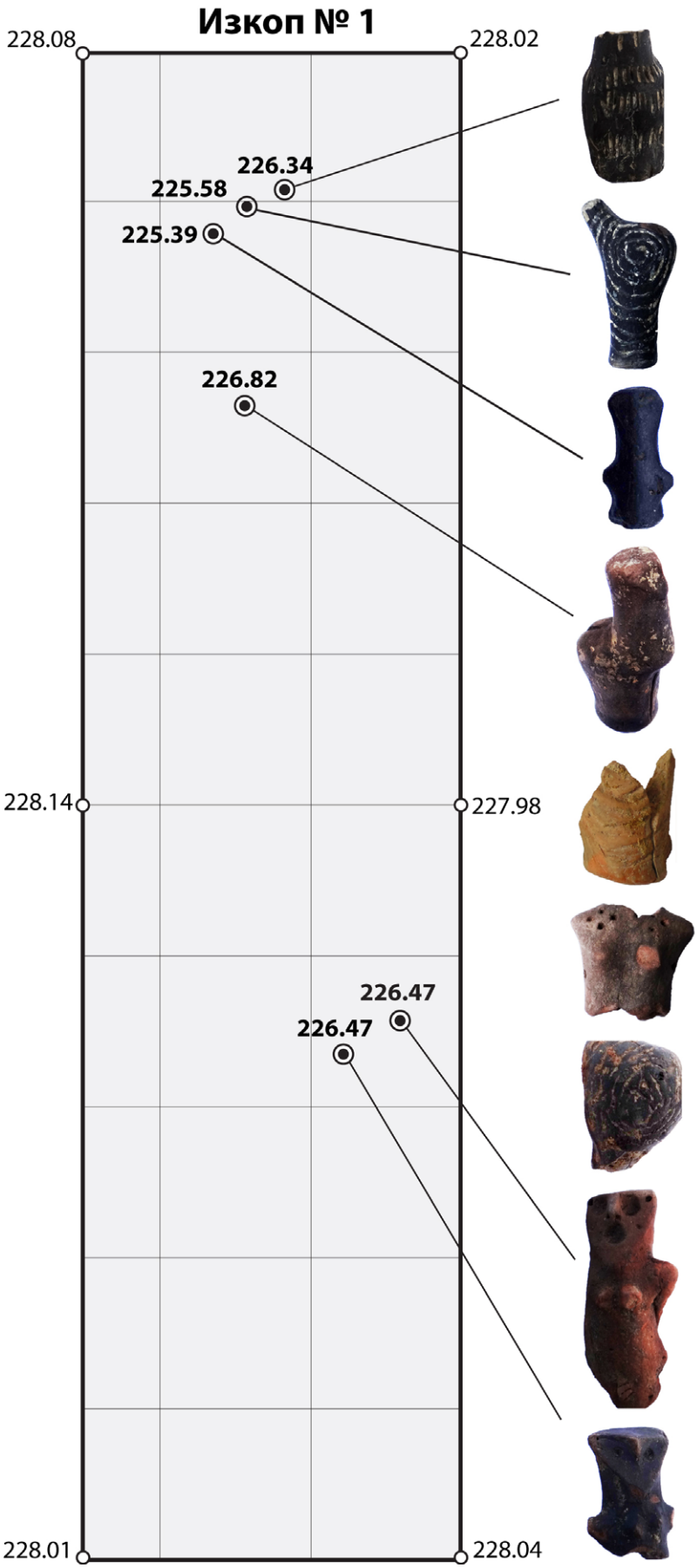

Обр. 6. Планиграфия на антропоморфните фигурки от изкоп 1 (автор В. Григоров)
Fig. 6. Spatial distribution of of the anthropomorphic figurines from sondage 1 (by V. Grigorov)

оформяне на тялото, но не бива да се изключва възможността да е направено и преднамерено. Подобна находка като художествен стилистика е известна от Овчарово-гората (Krauß 2014, 164, Abb. 98:9).

В пласт XI на изкоп 1 бяха открити фрагменти от две стоящи еднотипни фигурки. От първата фигурка (обр. 3.8, 4:8, кат. №8) е запазена част от торса и долната половина. Тялото е било леко приведено напред и е оформено с тънка талия. Седалищни части са представени обемно и са издадени назад. Краката представляват общо масивно тяло, в което крайниците са разграничени посредством вдлъбнат върху задната и предната страна жлеб. Фигурката е украсена с пет хоризонтално разположени пояси от вертикални насечки, запълнени с бяла боя.

Като форма и орнаментация фигурката намира най-близък аналог с находки от Овчарово-гората (Тодорова, Вайсов 1993, 209, рис. 194:3; Krauß 2014, 163, Abb. 97:1-11; 164, Abb. 98:2; 167, Abb. 101:10). Паралели се откриват също така с фигурка от Овчарово-платото I (Тодорова, Василев, Янушевич, Ковачева, Вълев 1983, 12, табл. 4Б) и с къснонеолитни находки от Самоводене (Тодорова, Вайсов 1993, 203, рис. 183:4; Станев 2002, 362, обр. 214; Vajsov 1998, 120, fig. 1:5), Магура (Andreescu 2007, Pl. 2:4) и Фъркашу де Жос (Nica 1976, fig. 17:11).

От втората фигурка е запазена само лявата половина от седалището и горната част от крака (обр. 3.9, 4.9, кат. №9). Това изображение е моделирано в съответствие с общия художествен стил – масивни седалищни части, представени с отстъп спрямо леко приведеното напред тяло. Върху цялата повърхност на достигналия до нас фрагмент е врязан спираловиден орнамент, запълнен с бяла боя. Сърцевината на спиралата е разположена върху най-изпъкналата част на бедрото.

Фигурки от този тип са широко разпространени. Особено многобройни са находките в Овчарово-гората (Тодорова, Вайсов 1993, 209, рис. 194:1; Krauß 2014, 163, Abb. 94:7, 12; Abb. 95:8, 10-12; Abb. 96:4-5; Abb. 97:1-11; 164, Abb. 98:2; 167, Abb. 101:10). Подобни къснонеолитни фигурки са известни от Самоводене (Тодорова, Вайсов 1993, 203, рис. 183:5; Станев 2002, 364, обр. 216; Vajsov 1998, 119, fig. 2:7;), Качица-Велико Търново (Vajsov 1998, 124 fig. 5:6; 126, fig. 6:2), Хотница-Орловка (Vajsov 1998, 128, fig. 7:6), Курило-Кременица (Вайсов 1984, табл. 7:5; 10:4; 11:3; Biehl 2003, 240, Taf. 48:532), Пловдив-Ясатепе (Biehl 2003, 266, Taf. 74:830), Дудещи (Biehl 2003, 315, Taf. 123:1345-1347) и Фъркашу де Жос (Nica 1976, fig. 17, *9*).

Към същия тип фигурки спада още една находка от Върбица. Тя е открита в пласт XIV (кота 225,58 м). Запазена е лява половина на изправена женска фигура с част от торса и левия крак (обр. 3.10, 4.10, кат. №10). Фигурката е била изработена от два къса глина, с които са моделирани надлъжни половини на тялото, след което огледалните части са били слепени. От вътрешната страна личат две симетрично разположени дупчици (обр. 4.10), които са останали от напречно разположените клечки, с които са скрепени половинките. Тялото е цилиндрично, с много тънка талия и е леко приведено напред. Седалищните части са масивни и са издадени назад. Краката са моделирани компактно и са разграничени посредством тънък жлеб. Цялата повърхност на фигурката е украсена с врязан спираловиден орнамент, запълнен с бяла боя. Подобни фигурки са известни от Овчарово-гората (Тодорова, Вайсов 1993, 209, рис. 194:1; Krauß 2014, Abb. 94:1, 6, 7; Abb. 96:4), от Самоводене (Тодорова, Вайсов 1993, 203, рис. 183:5; Станев 2002, 364 обр. 216; Vajsov 1998, 119, fig. 2:7) и Дудещи (Biehl 2003, 315, Taf. 123:1345, 1347-1348).

Обр. 7. Карта на посочените аналогии (автори В. Григоров, С. Венелинова)
Fig. 7. Map of the figurine analogues, mentioned in the text (by V. Grigorov, S. Venelinova)

Техника на изработване и стилистика на антропоморфната пластика от Вървица

При направата на фигурките е използвана глина, смесена с фин неорганичен опостнител. Част от фигурките са моделирани от няколко ядра и след това са слепвани (Тодорова, Вайсов 1993, 203; Станев 2002, 159). Всеки къс е бил оформен като надлъжна половина от тялото или като масивна долна част и горна цилиндрична или плоска част. Отделно моделираните детайли са скрепявани с клечки и са доформяни. Релефните елементи като нос, ръце и гърди са моделирани чрез притискане с пръсти. В отделни случаи, като при „танцуващата фигурка", ръцете и гърдите са били допълнително прилепени. Върху повърхността на фигурките е нанесен орнамент. След изсушаване фигурките са изпичани. В зависимост от средата на изпичане те са придобивали светлокафяв и кафяв цвят (при свободен достъп на кислород) или сиво-черен цвят (при редукция на кислорода).

Антропоморфните фигурки от неолитното селище до гр. Вървица са сравнително схематични. Тази стилистика е характерна за целия Балкано-Анатолийски ранноеолитен културен блок. Повечето от разгледаните фигурки се характеризират с цилиндричност, при която главата, шията и тялото са представени като едно цяло. Изключение правят две фигурки, при които авторът е оформил повече или по-малко издължен врат. Коремът и седалищните части се отличават с обемност на формите, а отделни детайли от лицето и тялото са предадени схематично. Лицето наподобява триъгълна плоскост, върху която очите и устата са обозначени като плитки вдлъб-

натини, а носът е оформен релефно, посредством прищипване с пръсти. Гърдите са моделирани пластично като малки пъпки. Ръцете липсват или са представени като слабо загатнати и заоблени израстъци, разположени на нивото на гърдите. Краката са моделирани като масивно общо тяло, в което плътно долепените крайници са разграничени един от друг посредством плитък жлеб. Тялото е отделено от седалищните части посредством отстъп, което придава на фигурките леко приведен напред вид. Пропорциите на тялото не винаги са спазени. Опит да се придаде индивидуализъм е направен при една от фигурките, на която тялото е представено в динамична „танцуваща" поза, а лицето изразява силна емоция. Но дори и при нея са спазени основните за антропоморфната пластика от този период стилови характеристики.

Шест от антропоморфните фигурки са украсени. Украсата се състои от врязан, релефен, набоден или инкрустиран с бяла боя орнамент. Като мотиви са използвани редици от къси успоредни насечки, спирала, дъговидни снопове и набождания, организирани в пояси или в групи. Особено характерен е спираловидният орнамент. Върху три от фигурките той е изобразен в долната половина на тялото. Като имаме пред вид множество образци от Овчарово-гората и от други обекти, спираловидният мотив вероятно е нанасян симетрично на всеки от двата крака.

По въпроса за орнаментацията на антропоморфните фигурки в научната литература са предложени различни мнения. Тук няма да се спираме в детайли върху символиката на иконографския канон (Тодорова 1986, 197, 207-210; Тодорова, Вайсов 1993, 229-233, рис. 226-227). Най-често орнаментацията е разглеждана като изображение, което възпроизвежда реално съществувала прическа (Николов 2002, 30, обр. 2:4; Чохаджиев 2007, 107), украса на дреха (Тодорова 1986, 197; Станев 2002, 162; Чохаджиев 2007, 108) или художествено представена окраска на животинска кожа (Балабина 1998, 129, рис. 61, 62; Бъчваров 2005, 122, обр. 1:1). Това, което прави впечатление в украсата на фигурките от Върбица е целенасочено търсената симетрия и ритъм при представянето на отделните мотиви.

По въпроса за предназначението на малката антропоморфна пластика са изказани различни предположения. Становищата по този въпрос се разделят на две (Тодорова, Вайсов 1993, 210-211). Едни учени смятат, че не става въпрос за предмети с култово значение, а по-скоро за материализирана праисторическа представа за красота. Другата група учени отстояват тезата за култовия характер на антропоморфната пластика. Досегашните възгледи обикновено дават предпочитание на култовото използване на фигурките (Миков 1934, 183-214; Gimbutas 1974; Тодорова 1973, 5-8; 1974, 5-20; Becker 2010, 24; Чохаджиев 2007, 102). Според В. Николов в мисленето и живота на древните хора профанното и сакралното, утилитарното и култовото са неделими (Николов 2011, 141). В европейската археологическа наука антропоморфната пластика се разглежда в нейната полисемантичност и полифункционалност (Podborský 1985, 150-166; 1983, 7-93).

Особено интересни са възгледите на Д. Бейли, който разглежда неолитните фигурки преди всичко в техните социално-образователни и социално-интегриращи функции (Bailey 2015, 1). Според него една от възможните роли на праисторическите фигурки е да са използвани като играчки (Bailey 2005, 20-25; 71-75; Bailey 2008, 60) или с тях да са разказвани и разигравани на децата театрални истории и митове (Bailey 2005, 43; Bailey 2015, 2). Независимо от различните възгледи и предпочитания към една или друга интерпретация, общо е разбирането, че фигурките са допринесли неолитните хора да се идентифицират като човеци, да разпознават полово-възрасто-

вите и социални категории и да препредават определена етнокултурна информация от поколение на поколение. На този етап предпочитаме да се въздържаме от активно участие в дискусията за антропоморфните фигурки, тъй като обектът е в самото начало на проучване и все още не разполагаме с достатъчно многобройни и комплексни резултати.

С подобряването на техниката и методологията на археологическите разкопки се натрупват нови данни, а при интерпретациите започва да се обръща повече внимание на контекста, от който произхождат находките. Прави впечатление, че фигурките масово се откриват в ординерни контексти – „боклучни" пластове и ями, често счупени или повредени. Тези данни не ни дават сигурна информация за функцията им, още по-малко за тяхното култово използване. Контекстите, в които се откриват, по-скоро говорят за предмети, създадени за ежедневно ползване. Антропоморфните фигурки от неолитното селище до гр. Върбица не се отличават от общата тенденция. Почти всички находки произхождат от „боклучни" пластове, а осем от десетте фигурки са повредени в по-малка или в по-голяма степен.

Типологичните характеристики свързват антропоморфните фигурки от неолитното селището до гр. Върбица преди всичко с култура Овчарово, в Североизточна България, и с нейния вариант Самоводене в Централна Северна България. От там са и повечето аналогии. Паралели фигурките намират също в къснонеолитната култура Усое в Лонгоза и сред малката пластика от средния и късния неолит в Тракия (фази Караново II-III, III, III-IV и IV), в Западна България и в Южна Румъния. Всичко това показва, че през неолита са съществували динамични културни влияния и взаимодействия между общностите в един доста широк ареал на Балканите (обр. 7).

Публикуването на антропоморфните глинени фигурки от неолитното селище до гр. Върбица е важно, защото се представят нови паметници от слабо изследван досега регион, разположен до един от основните старопланински проходи. Всички находки са прецизно документирани в стратиграфския си контекст, което дава добри възможности за синхронизиране на културните явления от съседните региони. Изследването на неолитната антропоморфна пластика позволява извеждането на някои общи закономерности, касаещи праисторическото изкуство. Става дума за една много устойчива традиция на изображения, която се формира и се запазва продължително време в широки географски региони на Балканите. Със задълбочаване изследването на отделните култури и културни комплекси ще могат да се проследят по-детайлно както регионалните особености, така също и общите процеси в антропоморфната пластика у нас.

КАТАЛОГ

1	РИМ Шумен, инв. №16 (обр. 3.1, 4.1) Антропоморфна фигурка от глина, женска, фрагмент от торс с набодена украса. Кафяв цвят, загладена повърхност, опушена. Размери: 5,2 x 5,7 x 3,8 см Локализация: Изкоп 1, I пласт (орница), дълбочина 0-0,20 м	

2	РИМ Шумен, инв. №17 (обр. 3.2, 4.2) Антропоморфна фигурка от глина, стояща, бременна жена, запазена е изцяло. Тъмнокафяв цвят, загладена повърхност, опушена. Размери: 7,4 x 2,6 x 3,2 см Локализация: Изкоп 1/СИ, VIII пласт; Т. 1–2,50 м; Т. 2–2,70 м; кота 226,82 м	
3	РИМ Шумен, инв. №20 (обр. 3.3, 4.3) Антропоморфна фигурка от глина, стояща, женска, фрагмент от долна част с врязана украса. Светлокафяв цвят, излъскана повърхност. Размери: 4,7 x 2,3 x 3,8 см Локализация: Изкоп 1/СИ, X пласт	
4	РИМ Шумен, инв. №18 (обр. 3.4, 4.4) Антропоморфна фигурка от глина, стояща, женска, фрагмент от горна половина с набодена украса. Кафяв цвят, със загладена повърхност. Размери:7,9 x 2,9 x 3,1 см Локализация: Изкоп 1/ЮЗ, X пласт; Т3–1,55 м; Т6–2,50 м; кота 226,47 м	
5	РИМ Шумен, инв. №19 (обр. 3.5, 4.5) Антропоморфна фигурка от глина, женска, фрагмент от глава с бюст. Сиво-черен цвят, загладена повърхност. Размери: 4,8 x 3,3 x 2 см Локализация: Изкоп 1/ЮЗ, X пласт; Т3–1,90 м; Т6 – 2,40 м; кота 226,47 м	
6	РИМ Шумен, инв. №24 (обр. 3.6, 4.6) Антропоморфна фигурка от глина, фрагмент от глава с бюст. Без изразени полови белези и украса. Сиво-черен цвят, загладена повърхност. Размери: 6,2 x 4 x 2,3 см Локализация: Изкоп 2. Сектор: 5-10 м; 9,50-ти метър; XI пласт; кота 224,23 м	
7	РИМ Шумен, инв. №26 (обр. 3.7, 4.7) Антропоморфна фигурка от глина, изправена, запазена е цялостно. Без изразени полови белези и украса. Сиво-черен цвят, загладена повърхност. Размери: 4,7 x 2,4 x 1,7 см Локализация: Изкоп 1/СИ, XV пласт; Т.1–1,30 м; Т.2–1,90 м; кота 225,39 м	
8	РИМ Шумен, инв. №21 (обр. 3.8, 4.8) Антропоморфна фигурка от глина, изправена, женска, фрагмент от долна половина с инкрустирана украса. Сиво-черен цвят, излъскана повърхност. Размери: 4,6 x 2,7 x 2,6 см Локализация: Изкоп 1/СИ, XI пласт; Т2–1,35 м; Т1–1,45 м; кота 226,34 м	

9	РИМ Шумен, инв. №22 (обр. 3.9, 4.9) Антропоморфна фигурка от глина, женска, фрагмент от седалищна част с врязана украса. Сиво-черен цвят, загладена повърхност. Размери: 5,7 x 4,3 x 2,9 см Локализация: Изкоп 1/СИ, XI пласт	
10	РИМ Шумен, инв. №25 (обр. 3.10, 4,10) Антропоморфна фигурка от глина, фрагмент от лява половина, изправена, женска фигурка, с инкрустиран орнамент. Сиво-черен цвят, загладена повърхност. Размери: 9,1 x 2,5 x 4,1 см Локализация: Изкоп 1/СИ, XIV пласт; Т. 1–1,30 м; Т. 2–1,65 м; кота 225,58 м	

Цитирана литература

Балабина, В. И. 1998. *Фигурки животных в пластике Кукутени – Триполья*. Москва: ТОО „Старый сад".

Бергер, *Л*. 2004. Антропоморфни и зооморфни фигури от периодите Караново II-III до III-IV от тел Караново, сондаж Север – Юг. В Николов, В, Бъчваров, К., Калчев, П. (ред.) *Праисторическа Тракия*. София–Стара Загора: НАИМ-БАН, 172-187.

Бъчваров, К. 2005. Пластични изображения от праисторическото селище при Харманли. *Археология*, XLVI, 1-4, 120-126.

Вайсов, И. 1984. Антропоморфная пластика из праисторического поселения Курило-Кременица, Софийского округа. *Studia Praehistorica*, 7, София, 33-63.

Венелинова, С. 2014. Развитие на селищната система през праисторическата епоха по горното и средното течение на река голяма Камчия. В Георгиев, П. (ред.) *Градът в българските земи (по археологически данни)*. Велико Търново: Фабер, 27-52.

Венелинова, Св., Константинов, К. 2009. Теренно археологическо проучване по брега на язовир Тича, долината на Голяма Камчия и по-малките и притоци – Вардун дере, Палиска, Герила и Върбишка река. *Археологически открития и разкопки през 2008 г.*, София: НАИМ-БАН, 767-768.

Детев, П. 1950. Селищната могила Банята при Капитан Димитриево. *Годишник на Народния археологически музей Пловдив*, II, 1-21.

Детев, П. 1976. Разкопки на селищната могила Ясатепе в Пловдив през 1970 и 1971 г. *Известия на музеите от Южна България*, XI, 81-141.

Миков, В. 1934. Идолната пластика през новокаменната епоха в България. *Известия на Българския археологически институт*, VIII, 183-214.

Николов, В. 1999. Проучване на неолита в българските земи (II). *Археология*, XL, 1-2, 1-12.

Николов, В. 2002. Антропоморфна пластика от късноеолитното селище Любимец. *Археология*, XLIII, 2, 25-32.

Николов, В (ред.). 2008. *Праисторически солодобивен център. Провадия-Солницата*. Разкопки 2005–2007 г. София: НАИМ-БАН.

Николов, В. 2011. Праистория на българските земи. В Бакалов, Г. (ред.) *Българска национална история*, том I, Българските земи през древността. Велико Търново: Абагар, 23-307.

Николов, В. 2006. *Култура и изкуство на праисторическа Тракия*. Пловдив: Летера.

Николов, В., Мацанова, В., Стефанова, Т., Божилов, В., Бъчваров, К., Гацов, И. Маринова, Е., Нинов, Л. 1999. *Селищна могила Капитан Димитриево. Разкопки 1998–1999*. София-Пещера: НАИМ-БАН.

Петков, Н. 1960. Принос към изучаването на праисторията на Софийското поле. *Археология*, 4, 44–58.

Попов, Р. 1919. Коджадерменската могила при гр. Шумен. *Известия на Българското археологическо дружество* VI, (1916-1918), 71-155.

Станев, П. 2002. *Самоводене. Неолитна селищна могила*. Велико Търново: Фабер.

Тодорова, Х. 1973. Енеолитната култова сцена от Овчарово. *Музеи и паметници на културата*, XIII, 4, 5-8.

Тодорова, Х. 1974. Идолната пластика в България в светлината на новите открития. *Известия на българските исторически дружества*, XXIX, 5-20.

Тодорова, Х. 1978. Проучвания на неолита и енеолита в Лонгоза (начало на VI – края на V хил. пр. н. е.). *Известия на Народния музей – Варна*, XIV (XXIX), 1-10.

Тодорова, Х., Иванов, Ст., Василев, В., Хопф, М., Квита, Х., Кол, Г. 1975. *Голямо Делчево* (Разкопки и проучвания V), София: Издателство на БАН.

Тодорова, Х., Василев, В., Янушевич, З., Ковачева, М., Вълев, П. 1983. *Овчарово* (Разкопки и проучвания, IX), София: Издателство на БАН.

Тодорова, Х., Вайсов, И. 1993. *Новокаменната епоха в България (края на седмото-шестото хилядолетие преди новата ера*. София: Наука и изкуство.

Хансен, С. 2004. Неолитни фигурки от Ашаъ пънар в Турска Тракия. В Николов, В, Бъчваров, К., Калчев, П. (ред.) *Праисторическа Тракия*. София–Стара Загора: НАИМ-БАН, 188-202.

Цанков, Х., Григоров, В., Венелинова, С. 2015. Геофизично проучване на обект „Селище" в м. Кеневира до гр. Върбица. *Археологически открития и разкопки през 2014 г.* София, 855-857.

Чилингиров, А. 1920. Глинени фигурки от предисторическото селище в с. Султан. *Сборник на БАН*, Историческия факултет Философскообществен клон, 11, 3-42.

Чохаджиев, Ст. 2007. *Неолитни и халколитни култури в басейна на река Струма*. Велико Търново: Фабер.

Andreescu, R. 2007. Valea Teleormanului. Consideraţii asupra plasticii antropomorfe. *Studii de Preistorie*, 4, 7-17.

Bailey, D. 2005. *Prehistoric Figurines. Representation and corporeality in the Neolithic*. London and New York: Routledge.

Bagolini, B. 1978. Le immagini femminili nell'arte neolitica dell'Italia settentrionale. *L'arte preistorica nell'Italia settentrionale*. Verona: Museo civico di Storia Naturale, 41-47.

Becker, V. 2010. Anthropomorphe Plastiken Westbulgariens und ihre Stellung im südosteuropäischen Frühneolithikum. *Studia Praehistorica*, 13, София, 23-40.

Bailey, D, 2008. Neolithic bodies beyond the Grave: Corporealities of being. Acta Musei Varnaensis VI. Studia in memoriam Ivan Ivanov. The Varna Eneolhitic Necropolis and problems of Prehistory in Southeast Europe. Варна: РИМ – Варна, 57-74.

Bailey, D. 2015. *Figurines: Europe. The International Encyclopedia of Human Sexuality*, First Edition. Edited by Patricia Whelehan and Anne Bolin. John Wiley & Sons, Inc., 1-3.

Berciu, D. 1966. *Cultura Hamangia. Noi contributii*. Vol. I. Bucureşti: Editura Academiei Republicii Socialiste România.

Biehl, P. 2003. *Studien zum Symbolgut des Neolithikums und der Kupferzeit in Südosteuropa.* TEIL 2 - CD-ROM KATALOG. Saarbrücker Beiträge zur Altertumskunde gegründet von Rolf Hachmann und Walter Schmitthenner (†) herausgegeben von Rolf Hachmann, Jan Lichardus und Frauke Stein, Band 64. Bonn: Dr. Rudolf Habelt GMBH.

Georgiev, G., Nikolov, V., Nikolova, V., Čohadžiev, S. 1986. Die neolithische Siedlung Kremenik bei Sapareva Banja, Bezirk Kjustendil. *Studia Praehistarica*, 8, София, 108-151.

Gimbutas, M. 1974. *The Gods and Goddesses of Old Europe, 7000 to 3500 BC: Myths, Legends and Cult Images*. London: Thames and Hudson.

Klasnakov, M. 2010. Neolithic Sites along the Bulgarian Black Sea Coast and its Hinterland. *Archaeologia Bulgarica*, XIV, 3, 1-27.

Krauß, R. 2014. *Ovčarovo-Gorata. Eine frühneolitische Siedlung in Nordostbulgarien*. Band 29. Habelt-Verlag-Bonn.

Merlini, M. 2011. Tărtăria: A ritual-grave to consecrate a novel Ancestor in a Neolitic Medium-scale Community. *Acta Terrae Septemcastrensis*, X, Sibiu, 47-111.

Nica, M. 1976. La culture de Dudeşti en Olténie. *Dacia*, N.S., XX, Bucarest, 71-103.

Podborský, V. 1985. *Těšetice-Kyjovice 2, Figurální plastika lidu s moravskou malovanou keramikou*. Brno: Universita J.E. Purkyně.

Podborský, V. 1983. K metodice a moznostem studia plastiky lidu s Moravskou malovanou keramikou. *Sbornik praci Filosofické fakulty Brnenské university – Rada archeologisko-klasická*, E 28, 7-93.

Ştefan, Gh. 1925. Les fouilles de Căscioarele. Dacia. *Recherches et découvertes archéologiques en Roumanie*. II, Bucureşti: Editura Academiei Republicii Socialiste România, 138-197.

Tulugea, C. 2008. Plastica Starcevo Criş din aşezarea neolitică de la Copăcelu, Râmnicu Vâlcea. Buridava. *Studii şi materiale*, VI, Râmnicu Vâlcea, 9-19. Râmnicu Vâlcea: Editura Muzeul Judetean Aurelian Sacerdoteanu Valcea.

Vajsov, I. 1998. The Typology of the Antropomorphic Figurines From Northeasttern Bulgaria. In Stefanovich, M., Todorova, H., Hauptmann, H. (eds.). *James Harvey Gaul – In memoriam* (In the steps of James Harvey Gaul, vol. 1), Sofia: J.H.Gaul Foundation, 107-141.

Anthropomorphic clay figurines from the Neolithic settlement near the town of Varbitsa, Shumen district

Svetlana Venelinova, Valeri Grigorov

(summary)

The paper discusses ten anthropomorphic figurines that were found during the archaeological investigation of a multilayer site near the town of Varbitsa in 2015 (fig.1). Nine of them were found in sondage 1 in stratigraphic layers associated with phases Karanovo II-III (cat. nos. 1-7) and Karanovo II (cat. nos. 9-10). Sondage 2 completes the stratigraphic information with a single find discovered in an early level, the layer that is immediately above the sterile base.

The figurines represent stylized female personages. This style is characteristic for the entire Early Neolithic Balkan-Anatolian cultural block. Most figurines are cylindrical in shape and the head, the neck and the body are rendered as a whole. The face is like triangular surface with shallow incisions for the eyes and the mouth, while the relief nose is made by fingers. The breasts are modelled like small pimps. An attempt to render some individualization is visible at one of the figurines whose body is made in a dynamic 'dancing' pose and the face expresses a strong emotion (figs. 3.4; 4.4). Six of the figurines are decorated.

The typological characteristics of these Neolithic figurines link them to the Ovcharovo culture in Northeast Bulgaria and its variant Samovodene in Central North Bulgaria.